

O'zbekiston Milliy axborot agentligi
O'zA Ilm-fan bo'limi

Elektron jurnal
2024-yil noyabr soni №11 (61)

Toshkent-2024

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА “БЎЗ” СЎЗИНИНГ МАЪНО КЎЧИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИҲАТЛАРИ

Хулкар Қахрамоновна АЛИҚУЛОВА

катта ўқитувчи

филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

e-mail: aliqulovahulkar@gmail.com

Аннотация

Мақолада айнан бир сўзнинг халқ оғзаки ижоди намуналарида акс этган поэтик ифодаси таҳлилга тортилган. “Бўз” сўзи билан боғлиқ маъно кўчиши намуналари ўрганилган.

Таянч сўзлар: сўз санъати, бадиий ифода, маъно кўчиши, миллий ғоя, таҳлил, эртак, ёзма манба, бўзтўрғай, қўшиқ, бўзламақ.

АСПЕКТЫ, СВЯЗАННЫЙ С ПЕРЕНОСОМ СМЫСЛА СЛОВА “БОЗ” В НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Хулкар Қахрамоновна АЛИҚУЛОВА

старший преподаватель,

доктор философии (PhD) по филологическим наукам

университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

e-mail: aliqulovahulkar@gmail.com

Аннотация

В статье анализируется поэтическое выражение одного слова, нашедшего воплощение в устном народном творчестве. Изучается перенос смысла на примере слова “боз”.

Ключевые слова: искусство слова, художественная выразительность, передача смысла, национальная идея, анализ, сказка, письменный источник, боз торгай, песня, бозламак.

Сўз – халқ мулки. Сўзнинг кадр-қиммати, мазмун-моҳияти, ифода мақсади миллат ҳаётидан, тарихи ва келажагидан дарак беради. Айниқса, халқ оғзаки ижоди намуналарида халқона сўзнинг ифодаси, ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Ҳеч бир сўз халқ тилида шунчаки ифода топмайди. Ҳар бир сўзнинг ўзига хос залвори, кўчими, тарихи мавжуд.

“Бўз” сўзи билан боғлиқ таҳлилларда ҳам ўзига хос поэтик кўчимлар, бадиий ифодалар кўзга ташланади.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғоти-т-турк” асарида “иңән иңрәсә, боту бозлар”, яъни “урғочи туя инграса, эркак туя бўзлайди (товуш беради)” мақоли берилган. Бу мақол яқинлар доим бир-бири учун қайғурадилар, деган маънода берилган. Яна, этаклик боз – этак қилинадиган бўз мато изоҳланади. Ёки, аниқ көзі аларді – унинг кўзи олайди, бўзарди, бакрайди маъносида келган [5;142–167–188].

Юсуф хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида қуйидаги мисралар учрайди:

Йағыз йэр, шашыл көкдә эрди көшүш,

Анар бэрли тэнри ағырлық өкүш.

(Бўз ерда, яшил осмонда азиз эди,

Тангри унга беҳисоб ҳурмат ато қилди) [10;68–69].

Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари борасида бир қанча таърифлар берилиб, бўз ер ва яшил осмонда азиз эканликлари таъкидланади. Бу ўринда бўз сўзининг маъноси – яшил сўзи билан паралелликда таҳлил этилганда янги, навқирон мазмунига эгадир. Чунки кейинги яшил осмон – мусаффо осмон, кўм-кўк осмон бирикмаларига кўра – янги, навқирон, ёш маъноларини кўпроқ ифодалайди. Шу маънода, пайғамбарнинг келиши еру осмон учун янги ҳаёт ва мўъжизадир.

Кўриниб турибдики, қадимги ёзма манбаларда бўз – товуш (овоз), мато, ранг, янги ер маъноларини ифодалаш учун қўлланилган.

Алишер Навоий асарларида [6;140] ҳам “бўз” сўзининг ўзига хос ифодалари учрайди.

Тикилди ўрдуйким, кўрмамиш кўз,

Хазу иксину атлас ончаким бўз.

1) бўз сўзи мато маъносида келмоқда.

Ва кўкбўз ашхаби сипехри тездавдурур.

2) кулранг мойил, оқ, кўк-оқиш тус маъносида келмоқда.

Кўк жафосидин ўлур хобгаҳинг бўз туфроқ.

3) кулрангга мойил оқиш туфроқ маъносида келмоқда.

Бўзлаб ғамим айла ошкоро,

Мунграб мунгиб эт бемадоро.

4) туя овози каби ҳазин овоз билан йиғламоқ маъносида келмоқда.

“Древнетюркский словарь”

Биргина сўзнинг бир қанча маъноларга дахлдорлиги, тилнинг беқиёс қимматини, залворини асослаб бермоқда.

Халқ оғзаки сўз санъатида “бўз” сўзининг халқона ифодаси барча фольклор жанрларида мавжуд десак, хато бўлмайди. Афсоналарда, достонларда, эртақларда, кўшиқларда, мақолларда “бўз” сўзининг ўзига хос талқини учрайди.

“Алпомиш” достонида бўз от (Ақбўзат) – қаҳрамоннинг оти эканлиги таъкидланади (Олтойларда). Ўзбек фольклорида темир қозикнинг яқинидаги Оқбўзот билан Кўкбўзот юлдузлари тўғрисида ҳам ўзига хос асотирий қарашлар мавжуд. Айтилишича, Оқбўзот ва Кўкбўзот Етти қароқчининг яқинидаги юлдузларнинг номидир. Қароқчилар туни бўйи отларни ўғирламоқчи бўлишар, аммо ҳар гал тонг отиб, уларнинг режаси

амалга ошмай қолаверар экан. Темир қозикқа боғлаб қўйилган Оқбўзот ва Кўкбўзот ҳақидаги мифик афсоналар қирғиз, қозоқ фольклорида ҳам учрайди [3;52–53]. Шу ўринда бўз сўзининг “ола” маъносида келаётганини сезиш мумкин. Яъни профессор М.Жўраев таъкидлаганидек, “ола” отлар самовий, зотли отлар ҳисобланган. Достон ва афсоналардаги бундай мифик ола отларнинг (Оқбўзот – Кўкбўзот – Ақбўзат – Ак сари ат) мавжудлиги ҳам халқнинг тотемистик қарашлари билан узвий боғлиқдир.

Фольклоршунос Комилжон Имомов эртақлардаги синов мотиви – баҳодирлик, қаҳрамонлик ҳақида фикр юритар экан, мотивнинг асосий манбаи қадимги дунёқараш, мифологияга бориб тақалади, деб таъкидлайди. Маълумки, қадимги мифологик ритуал-маросимлардан бири “инициация” (ўсмирни балоғат ёшидан ўтиб, эркак қаторига ўтиш даврида қатнашиши шарт бўлган диний маросим)дир. Балоғат ёшига етган бўз ўғлон – ўсмирнинг уруғ, қабила тартибини буза бошлаши доимийликка айланган. Тартибни бузган – ўлган, маросимда иштирок этган – қайта тирилган. Маросимда фақат бўз ўғлонлар иштирок этган. Бу анъана, қадимги туркий уруғ, қабилаларда, хусусан, ўзбекларнинг қадимги “Қирқ уруғи” орасида узоқ сақланган. “Қирқ чилтон уюшмаси” мазкур анъана, бўз йигитлар ҳақидаги мифологик маросимнинг халқ оғзидан қолган, афсонавий намунаси ҳисобланади [4;144]. Бўз ўғлон – яъни балоғат ёшидаги уйланмаган йигит, хомйигит, бўййигит маъноларида келмоқда.

“Бўз бола” эртагида чол-кампир фарзандга зор бўлиб, охири ўғил фарзанд кўришади. Унга Бўз бола деб исм қўйишади. Бўз бола онасидан эрта ажралиб қолади, кейинчалик ўғай онаси сиғдирмайди, оқибатда уйдан, отасидан айрилади, эртақ сўнгида эса, ёридан айрилиб, ясовуллар томонидан ўлдирилади. Бўз болага ошиқ бўлган малика ҳам вафот этади. Бу воқеа ҳақида дарвешлар йиғлаб қўшиқ куйлашади:

Бўз боланинг гавдаси,
Тут ёғочга осилди.
Номард йигит қўлида,
Боши қўйдек кесилди.
Бўз болаҳон, бўз йигит,
Сара йигит, эр йигит.
Ҳеч жаҳонда бормиди,
Бўз боладек бўз йигит?!

Эртақда қаҳрамоннинг исми унинг тақдири, ҳаёт йўлидаги воқеалар билан боғлиқдек. Бўз бола – ёш, навқирон, хушрўй йигит эди. Воқеалар ривожига дард-алам, айрилиқ устунлик қила бошлайди, яъни – бўзлаб қолган гўдак, бўзлаб қолган ота, бўзлаб қолган малика, бўзлаб қолган дўстлар каби.

Бўз болаҳон, Бўз бола,
Бўзларда битган лола.

Отанинг ноласида ҳам бўз сўзи айрилиқ, дард-аламни ифодалашга хизмат қилмоқда.

“Булбул билан тўрғай” ҳақидаги қуйидаги афсонада ҳам “бўз” сўзининг бўзламоқ сўзи билан алоқадорлиги кўзга ташланади: “Тўрғай билан Булбул одам зотидан бўлиб, бир-бирлари билан қалин дўст, ошна-оғайни экан. Тўрғай аслида сўфи экан. Бир пайтлар худога шак келтиргани учун қушга айлантирилган экан. Худойи таолло уларни қўшиқ

айттириб, мусобақа қилдирибди: “Кимда-ким кўп ва хўб куй ва қўшиқ айтса, эл орасида қолади, куй-қўшиғини боғу роғларда айтадиган бўлади, енгилган эса чўлу биёбонга чиқиб кетиб, у ерда бўзлаб ўтади,” дебди.

Шундан кейин Булбул билан Тўрғай навбатма-навбат куй куйлаб, қўшиқ айта бошлашибди. Булбул минг биттага етказибди. Тўрғай бўлса мингтага етказа олибди. Шунда Худойи таолло:

– Булбул, сенинг маконинг шу ерда – одамлар орасида бўлсин, боғ-роғларда куйлаб юравер. Тўрғай, сенинг маконинг эса чўл бўлсин, то машҳар кунигача у ерларда бўзлаб юравергин, – дебди. Шу-шу булбул гуллар орасида, боғ-роғлар ичида ишқ-муҳаббат, вафо ва садоқатдан куйласа, тўрғай чўлу биёбонларда алаmidан бўзлагани бўзлаган эмиш...”.

Оғзаки ижодда бўз сўзи асосан бўзламоқ, нола қилмоқ маъносини изоҳлаб келади. Халқ қўшиқларида эса, бўз сўзининг ўзига хос кўчма маъноли ифодалари ҳам учрайди.

Кўл меҳнати билан дастгоҳларда бўз матоси тўқилган. Бўз тўқиш дастгоҳлари зах ва қоронғи хужраларда жойлашган бўлиб, кеча-кундуз мато тўқиш жараёнида кўплаб қўшиқлар яратилган. Булар бўзчи қўшиқлари деб юритилган. Қўшиқларда бўз тўкувчиларнинг дард-аламлари, касбнинг машаққатлари, оиладаги муҳтожликлардан ҳасратлари куйланган.

Дўкон уйга кирсам, танам қақшайди,

Совуқларда ўлмай қолсам яхшийди.

Қариси тиллага кетса яхшийди,

Шундай менинг бўзим арзон кетарми [4;153–154].

Бўз матонинг арзонлиги, бўзчининг ҳасратига ҳасрат кўшмоқда. Балки “Бўзчи бўзга ёлчимас, кулол – мўндига”, “Бўзчи белбоққа ёлчимас, темирчи – тўқага” деган мақолларда ҳам ўз замонасида моддий бойликлар яратган ҳунармандлар ўз меҳнатлари самарасидан етарлича баҳраманд бўла олмаганликлари ифодалангандир. Бу мақоллар ҳозирда мажозий маънода қўлланилади.

Халқ қўшиқларида “бўз” сўзининг ўзига хос ифода шакллари мавжуд. Айниқса, ёр-ёрларда, лапарларда маиший ҳаётда рўй берган рухий изтиробларни акс эттиришда етакчи ўхшатмалардан бири бўлган.

Анов товда айланиб,

Отанг ётар, ёр-ёр.

Бўз кўғирчоқ кўлида,

Келмаётир ёр-ёр.

Ёки:

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,

Хай далага ёр-ёр,

Қизлар ошиқ бўлади,

Бўз болага, ёр-ёр [7;96].

Бўз арғумоқ чопилур,

Улоқларга, ёр-ёр.

Тилло балдоқ ярашур,

Қулоқларга ёр-ёр [8;16].

Ўзбекларда бўз сўзи жуда кўп ишлатилади. Бўз йигит, бўз ер, бўз от мисолида. Бу бирикмалар бирор экин экилмаган, аниқроғи “экин экишга яроқли, лекин узоқ вақт ишланмай, экилмай ётган ер”, йигитга нисбатан эса оила қурмаган, куч-қувватдан қолмаган маъноларини беради. Улоқ эса беллашув майдонидир. Бу ерда энг ёвқур, энг абжир чавандоз, энг илдам от (арғумоқ)гина элнинг назарига тушади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, янги турмуш учун ҳам ҳар қандай йигит эмас, балки сараланган, яъни бўз йигит мос ва муносибдир.

Онажон, тушимда сува тушибман,

Олтин эгар, бўз от мина тушибман.

Буйнимда маржоним оса тушибман,

Олтин эгар, бўз от муродим улгай [1;207].

Мисраларда олтин эгар ва бўз от тушга кирганда муроддан дарак бериши куйланмоқда. Мифологияда бўз от – юлдузли, толеъли отлар ҳисобланган. Уларнинг тушга кириши ҳам орзу-умидга етмоқликдан дарак бермоқда. Бу ўринда сўзнинг маъно кўчимида отнинг рангига эмас, зотиға ишора сезилмоқда.

Нўғой халқининг “Бўзтўрғай” қўшиғида айнан қушнинг ноласи инсоннинг қайғуси билан уйғунлашиб кетади:

Бўзтўрғай деган қушнинг

Дарё бўйида ини,

Ёғин ёғса сел олур,

Оҳ, ёрим, оҳ....

Йиғлаб қолур отаси,

Оҳ ёрим, оҳ....

Сиз томоннинг қизлари,

Оҳ, ёрим, оҳ....

Биз томонга боқмайди,

Оҳ, ёрим, оҳ....

Қозоқ халқининг “Бўзтўрғай” қўшиғида ҳам айнан тўрғайға мурожаат қилиниб, айрилиқ, дард-алам, мусибат изҳор этилади.

Бозторғай, бозторғай,

Айналайын жыл қўсым,

Аман-есен жүрмиёң.

Қуантқалы тўрмысың

Қанатыңды кёрдің бе,

Қиярдардын келдің бе?

Жетібекпін мен неге,

Анамды сен кёрдің бе?

Кўриниб турибдики, туркий халқлар халқ оғзаки ижоди намуналарида “бўз” сўзининг поэтик ифодаси ранго ранг шаклда учраши мавжуд экан. Халқ ижодида бундай кенг қамровли сўз кўчимларининг ишлатилиши миллий бадий ифоданинг бебаҳо қимматга эға эканлигини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

- 1.Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент: Давлат ўқув-педагогика, 1959. – 50 б.
- 2.Бўзлардан учган ғазал-ей / Нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева. – Бухоро: Бухоро, 2005. – 109 б.
- 3.Жўраев М. Марказий Осиё халқлари астромифологиясида темир қозик юлдузи // Сўз санъати журнали, 2018. – №1. – Б.48-55.
- 4.Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 251 б.
5. Кошғарий, Маҳмуд. Девони луғати-т-турк. 1-том. (Туркий сўзлар девони). /Нашрга тайёрловчи: С.М.Муталлипов – Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1963. – 498 бет.
- 6.Навоий асарлари луғати /Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1972. – 140 б.
- 7.Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. /М.Жўраев. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 2000. – 160 б.
- 8.Тўхлиев Б., Шералиев Э., Алиқулова Ҳ. Ўзбек халқ кўшиқлари. Ёр-ёрлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.
- 9.Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди /Нашрга тайёрловчилар: К.Имомов ва бошқалар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 304 б.
- 10.Ҳожиб, Юсуф Хос. Қутадғу билиг /Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1972.

O'zbekiston
Milliy axborot
agentligi

